

MAXMUD QOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARIDA ILM-FAN TARAQQIYOTI. TURLI FANLARNING O'ZARO ALOQADORLIK JIHATLARI

*Parpiboyev Botirali Rahimjon o'g'li,
Namangan Davlat instituti, mustaqil tadqiqotchisi,*

Annotatsiya. Ushbu maqola Maxmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarining o'ziga xos xususiyatlarini haqida yozilgan bo'lib, asarning asosiy mazmuni, bosh g'oyasi haqida batafsil so'zlaydi. Har bir g'oya uchun asarning o'zidan namuna taqdim etadi. So'ngra, asarning tilshunoslikdan boshqa fanlar bilan o'zaro aloqasi haqida ma'lumot keltirib, keltirilgan fikrlarni buyuk olimlarning nutqi va asardan olingan parchalar bilan asoslaydi. Maqola so'ngida shaxsiy izlanishlar asosida yaratilgan jadvallar ham taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: yozma yodgorlik, tilshunoslik, folklor, tarjimashunoslik, shevashunoslik, lug'atshunoslik, geografiya, sotsiologiya, dinshunoslik, tarix, siyosat, diniy marosim, mifologiya.

THE PROGRESS OF SCIENCE IN THE WORK «DEVONU LUG'OTIT TURK» BY MAKHMUD KASHGARI. ASPECTS OF INTERRELATION OF DIFFERENT SCIENCES

*Parpiboyev Botirali Rahimjon o'g'li,
Namangan State Institute, independent researcher,*

Abstract. This article is written about the specific features of "Diwan lugat at-turk" written by great Turkic writer Mahmud Kashgari and provides detailed information about the main content and main idea of the work. For each idea, the article provides an example from the work itself. Then, factual information about the interaction of the work with other sciences beside linguistics are given and the presented ideas are justified with the speeches of great scientists and examples from the work. Tables created based on personal research are presented at the end of the article.

Key words: written monument, linguistics, folklore, translation studies, dialectology, lexicology, geography, sociology, theology, history, politics, religious ceremony, mythology.

ПРОГРЕСС НАУКИ В РАБОТЕ «ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРИ. АСПЕКТЫ ВЗАИМОСВЯЗИ РАЗЛИЧНЫХ НАУК

*Парпибоев Ботирали Раҳимжон ўғли,
Наманганский государственный институт, независимый исследователь*

Абстракт. В данной статье рассказывается об особенностях «Диван лугат ат-тюрк» великого тюркского писателя Махмуда Кашгари и дается подробная информация об основном содержании и основной идее произведения. К каждой идее в статье приводится пример из самой работы. Затем приводятся фактические сведения о взаимодействии работы с другими науками помимо лингвистики и обосновываются изложенные идеи выступлениями крупных ученых и примерами из работы. Таблицы, созданные на основе личных исследований, представлены в конце статьи.

Ключевые слова: письменный памятник, языкознание, фольклор, перевод ведение, диалектология, лексикология, география, социология, теология, история, политика, религиозный обряд, мифология.

KIRISH

XI asrning yorqin yozma yodgorliklaridan biri hisoblangan "Devonu lug'otit turk" asarini yaratish Maxmud Qoshg'ariy o'z zimmasiga olgan ishlarning eng buyugi edi. Chunki ushbu

asar boshqa asarlardan mutlaqo farqli ravishda, nafaqat tilshunoslik, balki lingvistik sohalarga umuman yaqin bo'lmagan ijtimoiy va iqtisodiy fanlarning kesishmasi o'laroq vujudga keldi. Asar ushbu fan va sohalarni shunchaki birlashtirib qo'ymasdan, har biri bo'yicha daliliy va aniq ma'lumotlarni o'z ichiga olgan holda, Maxmud Qoshg'ariy asarning yaratilishiga qariyb ikki yil vaqtini sarflagani tarixiy va lisoniy manbalarda aytib o'tiladi.

METOD VA METODOLOGIYA

Biroq, barchamizga ma'lumki, garchi ushbu qimmatli ma'lumotlarning qog'ozga tushirilishiga ikki yillik vaqt kelgan bo'lsa ham, aslida Qoshg'ariy asarning yozilishiga yigirma yildan kam vaqt sarflagan emas. Manbalarda ko'rsatilishicha, yozuvchi 14 yil davomida Qoshg'ardan boshlab butun Movarounnahr, Xorazm, Farg'ona, Buxoro, hozirgi Shimoliy Afg'onistonga qadar cho'zilgan turkiy o'lkalarga tashrif buyurdi. Turkiy xalqlar, jumladan turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar, qirg'izlarning shaharlarini, aylandi, qishloq va yaylovlarini kezib chiqdi. Turli elatlarning oddiy xalq vakillari bilan muloqotda bo'lib, ularning sheva va lahjarini o'rgandi. Natijada, asar o'z ichida dialektik elementlarni birlashtirdi, yuqorida sanab o'tilgan turkiy xalqlarning dialektik o'xshashlik va farqlari namunalar bilan kitobxonga taqdim etildi. Misol uchun, turk qavmining turli shevalarida turlicha nom olgan "yada toshi" ining boshqa qavmlarda, xususan, qozoqlarda jay taş, o'zbek, mo'g'ul, oltoy, turkman tillarida yada, yoqut tilida saga, tuvinchasiga chag tash deb yuritilgani haqida ma'lumotlar berib o'tiladi.

Tilshunoslik fani asosi sifatida esa yozuvchi tilning ichki xususiyatlarini tahlil qildi, ularni adabiy turk tili bilan chog'ishtirdi, o'z ishi uchun nihoyatda boy material to'pladi. Shuningdek, turkiy tillar grammatikasini chuqur o'rgandi, xususan, so'z yasalişi, zamon va shaxs-son, sinonimlik va boshqa lingvistik hodisalar, lug'aviy shakl yasovchi va so'z yasovchi qo'shimchalar asarning lug'at qismida berilgan ko'pgina so'zlarda uchraydi. Misol uchun, devonning birinchi bobida uchragan "o'rko'ldi" fe'liga izoh berilar ekan: "o'rko'ldi – o'rko'nch bo'lib o'rko'ldi – shov-shuv boshlandi, hatto qochish boshlandi (o'rko'lur, o'rko'lmak)" tarzida beriladi va izoh qismida "o'rko'ldi so'zi hozirgi adabiy tilda hurkildi (hurkmoq, hurkish) ravishida qo'llaniladi. Lekin ayrim shevalarda hozir ham urkdi shaklida qo'llaniladi .

Asar yozilishining asosiy sabablaridan biri esa asarning qariyb 70 foizini tashkil qilgan lug'atshunoslik fanidir. Aslida devon lug'at va terminlar asosiga qurilgan bo'lib, hikoya, hikmat, she'r va maqollar ayni so'zlarni xalq tilida haqiqatan faol qo'llanilganini isbotlash uchun keltirilgan. Bu haqida kitobning muqaddima qismida olim shunday yozadi: "Men turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar qirg'izlarning shaharlarni, qishloq va yaylovlarini ko'p yillar kezib chiqdim, lug'atlarini to'pladim, turli hil so'z xususiyatlarini o'rganib aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim. Bo'lmasa, men tilda ularning eng yetuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida usta nayzadorlaridan edim. Ularga shuncha diqqat qildimki, turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar va qirg'iz qabilalarining tillari butunlay dilimga jo bo'ldi. Ularni har tomonlama puxta bir asosda tartibga soldim".

Ushbu maqol va hikmatli so'zlar Qoshg'ariy tomonidan shunchaki so'zlarni asoslash uchungina berilmasdan, turkiy xalqlarning folklorshunoslik darajasi naqadar yuqori ekanligini ko'rsatish uchun hamdir. Chunki har bir maqol, hikmat va she'rlar turkiy xalqlarning jo'shqin hayoti, madaniyati, urf-odati, afsona va miflari haqida so'zlaydi. Misol uchun, Qoshg'ariy "ashaqladi" so'zini lug'at sifatida ta'riflar va izohlar ekan, shunday yozadi: ashaqladi: ol ani ashaqladi – u uni arziyas, kichik hisobladi. Maqolda shunday: jag'ini ashaqlasa, bashqa chiqar – dushmani kichik hisoblansa, boshqa chiqadi, ya'ni bu bilan boshni halok qiladi degan mazmunni anglatadilar. Ehtiyot bo'l va dushmani kichik hisoblama demoqchi bo'ladilar. Demak, o'quvchiga yanada aniqroq tushuntirish uchun, Qoshg'ariy har bir so'zni o'sha davr

madaniyati jihatidan xalq og'zaki ijodi bilan bezaydi. Qoshg'ariyning o'zi ta'kidlaganidek: "Men bu kitobni maxsus alifbe tartibida hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim... Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo'llanib kelgan she'rilaridan shodlik va motam kunlarida qo'llaniladigan hikmatli so'zlaridan, maqollaridan keltirdim".

TAHLIL VA NATIJALAR

Devonning yana bir hayratlanarli jihati shundaki, yuqorida ham ta'kidlanganidek, devon faqatgina bir yo'nalishda bitilgan emas, ya'ni u o'zida adabiyot va tilshunoslikni aks ettiribgina qolmay, umuman boshqa sohalar, xususan, geografiya, tarix, sotsiologiya va qisman dinshunoslikni ham o'zida birlashtiradi va ayni fanlarning daliliy isboti Qoshg'ariy tomonidan mukammal tarzda taqdim etiladi.

Yuqorida aytib o'tilgan 14 yillik ilmiy izlanish davomida, qomusiy olim turkiy qabilalarning yurtlarini kezar ekan, ularning geografik joylashuvini puxta o'rgandi, kitobxonga oson bo'lsin uchun qabilalarning joylashuv o'rnini aniq tushuntirib o'tdi va dalil sifatida o'zi yaratgan geografik xaritani taqdim etdi. Qoshg'ariyning, ayniqsa, ushbu ishi asrlar o'tib eng noyob yodgorlikka aylandi, chunki Qoshg'ariy yashab ijod qilgan XI asr va undan keyingi davrlarda ham turkiy qabilalar o'rtasida ichki va tashqi urushlar va janglar bo'lib o'tdi, ko'chmanchi turkiy qabilalarning geografik o'rnini qisman va butunlay o'zgardi. Devonda keltirilgan xarita esa XI asr turkiy elatlarning geografik o'rnini isbotlab beruvchi ishonchli manbalardan biriga aylandi.

"Devonu lug'otit turk" asariga tarixiy jihatdan yondashish esa asarda tarixiy voqealarning ham dalillar bilan asoslagan holda bayon etilganligini yana bir karra isbotlaydi. Asarda keltirilgan turkiy xalqlar tomonidan qayd etilgan doston va eposlar haqiqatga asoslangan bo'lib, mazmuniga ko'ra arablarning johiliya davridagi qabilalararo janglari tasvirlangan epik rivoyatlarga juda yaqin keladi. Ularda turkiy qabilalarning yashashga bo'lgan shijoati, turli qiyinchiliklarga bardoshliligi, ma'nan va jismonan jasurligi, urushda va janglarda harbiy

hiylalardan foydalanish mahorati, siyosiy kurash maydonida elparvarlik, mardlik xususiyatlari, insonlarining hikmat, mehr va qahr tuyg'ulariga to'yinganligi Maxmud Qoshg'ariy tomonidan jonli, qaynoq misralarda ifodalab berilgan. Shuningdek, asardagi tarixiy afsonalarni markaziy jihatdan birlashtirib turuvchi Alp Er To'nga qahramoni haqidagi she'r va afsonalar ham tarixiy jihatdan ro'yi-rost bayon etilganligi so'zimizni isbotlaydi. Misol uchun, asarda keltirilgan "Alp er to'nga marsiyasi" apling ham adabiy ham tarixiy jixatdan buyuk shaxs bo'lganligini dalillar bilan yoritadi.

Fan nuqtai nazaridan ma'lumki, sotsiologiya (lotincha socius — jamiyat, yunoncha logos — bilim, ta'lim, tushuncha) — bir butun tizim hisoblangan jamiyat haqidagi va ayrim ijtimoiy tartibotlar, jarayonlar, ijtimoiy guruhlar, shaxs va jamiyat munosabatlari to'g'risidagi fan hisoblanadi. Devonning ushbu fan bilan aloqadorlik jihati esa turkiy qabilalarning devonda keltirilgan yashash tarzi, umummilliy xarakteri, diniy va dunyoviy qarashlari, e'tiqodlari bilan keskin bog'liqdir, ya'ni Qoshg'ariy asarda keltirilgan hech bir folklorni, yoki jumlani shunchaki keltirgan emas, ularning zahirida turklarning o'ziga xosligi aks etadi. Turkiy xalqlarning mentaliteti va kechmishidan kelib chiqib yaratilgan ushbu folkloristik namunalar insonlarni hilmli va odobli bo'lishga undashdan tashqari, turk xalqlarning qanchalar mehmondo'st, hurmatga sazovor, oila va yaqinlarni ardoqlaydigan, siylai-rahm tushunchasini oliy tushuncha deb biladigan, yigitlarini jasur va bahodir qilib tarbiyalaydigan xalq ekanligiga urg'u beradi. Demak, buyuk yozuvchining ushbu qimmatli ma'lumotlari orqali butun boshli turkiy xalq jamiyatining buguni qanday shakllanganini blib olishimiz mumkin. Va bu jamiyatshunoslik fanining turli tarmoqlarini, jumladan davlat, siyosat va madaniyatning turkiy xalqlarda qanday paydo bo'lgani va shakllangani haqida buyuk manba bo'la oladi.

Biz Maxmud Qoshg'ariyning ushbu bebaho asarini turli fanlar bilan aloqadorligini o'rganar ekanmiz, shu o'rinda dinshunoslik fani ham chetda qolishi mumkin emas. Chunki Qoshg'ariy o'z asaridagi lug'atlarni turli hikmatli so'zlar, maqollar, marosim so'zlari bilan bezar ekan, payg'ambarning so'zlari, ya'ni sahobalar tomonidan yozib olingan yoki yetkazilgan hadislar, duolar, diniy marosim so'zlarini ham asarda faol qo'llaydi. Misol uchun, quyida devondan o'rin olgan jumлага diqqatimizni qarataylik:

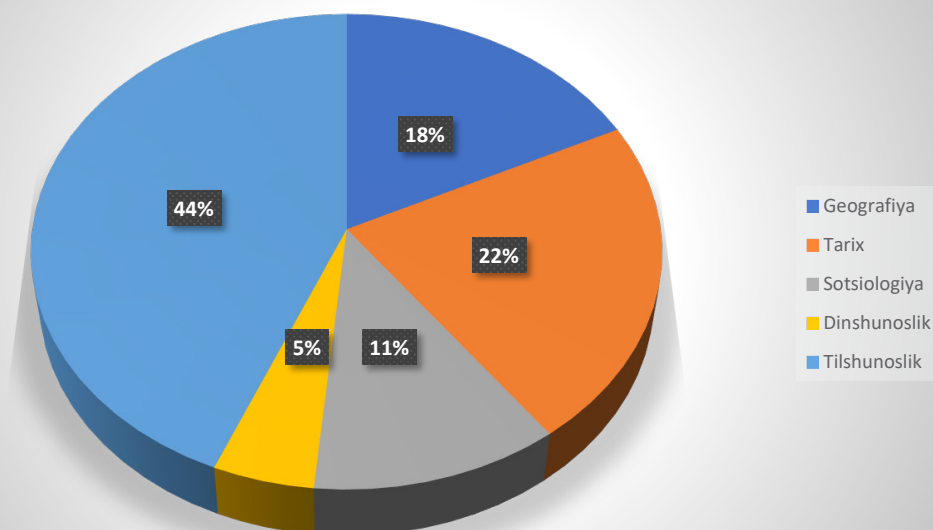
"Ishonchli bir Buxorolik olimdan va Nisoburlik boshqa bir olimdan shunday eshitgan edim, ular bu so'zni payg'ambarga nisbat berib aytgan edilar: payg'ambar qiyomatning belgilari, oxir zamon fitnalari va o'g'uz turklarining xuruji haqida gapirganida, shunday degan edi: turk tilini o'rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi. Hadisning to'g'ri yoki to'g'ri emasligining javobgarligi aytgan insonning gardaniga. Agar to'g'ri bo'lsa, turk tilini o'rganish vojib (zarur) dir: hadis to'g'ri bo'lmagan taqdirda ham uni o'rganish zarurligini aql taqozo qiladi".

Ushbu dalildan tashqari asarda oy, quyosh, yulduzlar, yada toshi haqida ham diniy qarashlarni o'zida mujassamlashtirgan mifologik nazariyalar mavjuddir.

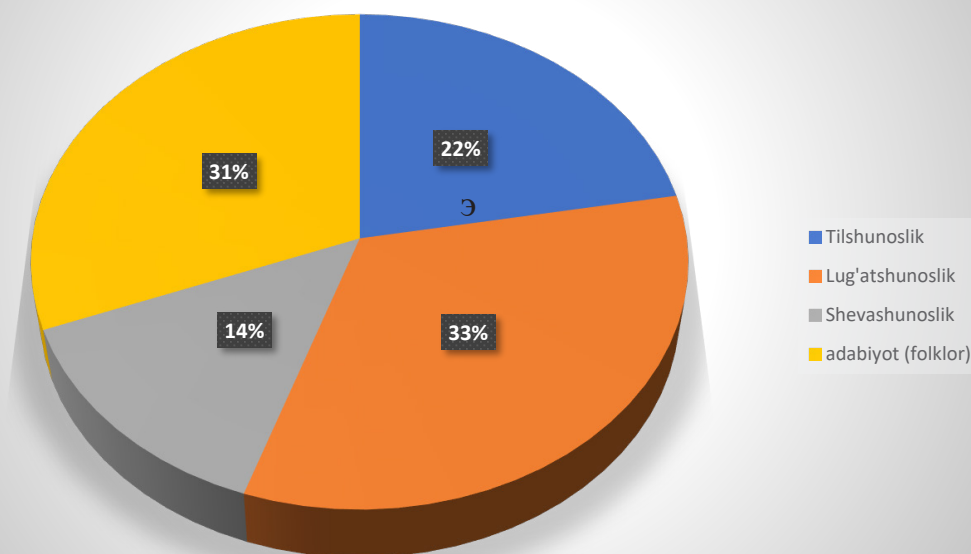
XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ushbu qimmatli asar faqatgina lingvistik qarashlarni o'z ichiga olmay, balki turli fanlar mushtarakligida vujudga kelgan desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Yuqorida bir necha bor ta'kidlanganidek, ushbu fanlar yozuvchi tomonidan shunday bir usulda bir-biriga bog'langanki, kitobxon bir qarashda ushbu asarning aynan qaysi fan bilan ko'proq aloqadorligini bilolmasligi tabiiy holdir. Biroq, unutmasligimiz kerakki, asarning umumiy g'oyasi lug'atshunoslik asosida yaratilganligi asarda o'z ustunlik darajasiga ega. Quyida "Devonu lug'otit turk" asarining turli fanlar bilan aloqadorligi taxminiy foizlarda ko'rsatiladi. (Ushbu jadvallar muallifning asar asosida shaxsiy izlanishlari bo'yicha yaratildi).

Devonning turli fanlar bilan mushtarakligi

Devonning tilshunoslik sohalari bilan aloqadorligi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат аттурк (Свод тюркских слов). В 1-х томах. Т. 1. Пер. с араб. А.Р. Рустамова под ред. И. В. Кормушина [Текст] / Махмуд алКашгари. – М., 2010
2. Mahmud al-Kashgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff, in collaboration with James Kelly. Cambridge, Mass. [In: Sources of Oriental Languages and Literatures, ed. Sinasi Tekin.] Part I: 1982 (Pp. xi + 416)
3. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат аттурк (Свод тюркских слов). В 3-х томах. Т. 1.

Пер. с араб. А.Р. Рустамова под ред. И. В. Кормушина [Текст] / Махмуд алКашгари. – М., 2010

4. Махмуд Кошғарий. “Девону луғотуттурк” . 1-3- жилдлар. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов.С. –Т: ЎзФА Фан нашриёти. 1960, 1961,1963.

5. Sattorova. Z.I. About Uzbek Editions Of Dīwān Lughāt Al-Turk . The American Journal of Social Science and Education Innovations. January 17, 2021 | Pages: 92- 99

6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Sotsiologiya>

7. Devonu lug’otit turk, indeks-lug’ati, Istanbul 1915-17